

תפלת עשי"ת וראש השנה

זכרנו ומי כמוך

כתוב בשו"ע (או"ח תקפב, ה) אם לא אמר זכרנו, ומי כמוך, אין מחזירין אותו. וכתב הרמ"א אפילו לא עקר רגליו עדיין, רק שסיים אותה ברכה, וה"ה אם לא אמר וכתוב, ובספר, נמי דינא הכי.

ועי' במשנ"ב (ס"ק טז) שהטעם שב"זכרנו לחיים" לא אומרים לחיים טובים רק לחיים, ורק ב"כתוב לחיים וכו'" אומרים לחיים טובים, כי המבקש צריך לבקש מתחלה דבר מועט ואח"כ מוסיף והולך.

אמירת הציבור זכרנו בחזרת הש"ץ

יש חילוקי מנהגים באמירת הציבור "זכרנו" ו"מי כמוך" בחזרת הש"ץ, יש נוהגים שהציבור אומר זכרנו ומי כמוך כמו שאומרים כתוב לחיים ובספר חיים, אבל יש נוהגים שרק "וכתוב" ו"בספר" אומרים ולא "זכרנו" ו"מי כמוך". וצ"ב מאי שנא, וראיתי על פי מש"כ השמנ"ב (הנ"ל) שהטעם שאין אומרים חיים טובים משום שהמבקש צריך לבקש תחילה דבר קטן וכו', א"כ אחרי שבתפלת הלחש כבר ביקש "דבר גדול", מן הראוי שבחזרת הש"ץ גם ב"זכרנו" היה אומר "חיים טובים", ומשום שלא רצו לשנות הנוסח נהגו שלא לאומרו כלל.

שאלת צרכים בג' ראשונות

בעיקר המנהג להוסיף אמירת "זכרנו" וכו' כבר הק' הגאונים והראשונים מהא דאמרינן (ברכות לד, א) אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות, ומה"ט יש מהרגאונים וראשונים שדחו מנהג זה, וז"ל הטור (או"ח סי' תקפב) ויש מהגאונים שאמרו שאין לאומרו משום דקי"ל (ברכות לד, א) לא ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' אחרונות, וכ"כ בה"ג לא ישאל אדם צרכיו בג' ראשונות וכו', ומהכא לא שבקו רבנן למימר אפילו זכרנו לחיים במגן, ובמודים נמי לא אמרינן, אבל בספר חיים אומרים בשם שלום דסלקו להו י"ח, והווי להו כתחנונים, ועי' בב"י שתמה עליו דכיון דעדיין לא חתם בברכה לא מיקרי סיים תפלתו.

וע"ע במאירי בספרו חיבור התשובה (משיב נפש מאמר ב פ"ב) שיש שהפריזו עוד יותר שלא הניחו לומר "ובתן תן פחדך וכו'", וז"ל והעידו במנהג שתי ישיבות (של ספרד?) שלא היו מוסיפים בהם דבר, ומזה הצד היו מונעים את הצבור שלא לומר זכרנו ומי כמוך ובכך (תן פחדך) ובכך (צדיקים) ובכך (תן כבוד) בשלש ראשונות, וכן שלא לומר וכתוב לחיים ובספר חיים בשלש אחרונות.

ממשיך הטור שרב האי גאון כתב שיש לומר אותו, וההיא דאל ישאל אדם צרכיו בג' ראשונות היינו דוקא בצרכי יחיד אבל בצרכי רבים שרי. וכן יש במסכת סופרים (פי"ט) כשם שחתימתן של ר"ה ויוה"כ משונה משאר ימים טובים, כך תפלתן משונה, ואין אומרים זכרנו בג' ראשונות וכתוב בג' אחרונות אלא בשני ימים טובים של ר"ה וביה"כ בלבד, ובקושי התירו ע"כ. ממשיך הטור שכבר נהגו לאמרו כל י' ימי תשובה, ואדרבה תמהתי מעולם למה א"א ובכך תן פחדך כל עשי"ת, דמ"ש זה התוספת שבברכת קדושת השם ממה שמוסיפין באבות וגבורות, ושמעתי שיש מקומות שנוהגין לאומרו.

המאירי (מגן אבות שם) כתב עוד סברא להתיר אמירת זכרנו וכו', וז"ל מפני שאותם הימים נתיחדו לתשובה ולרבויה כל מיני תפלות. [וזה כעין דברי הריטב"א (גדרים י, א) לענין מה שנוהגים לנדור בימים נוראים אע"ג שאין נודרים אלא בעת צרה, וז"ל: ומפני זה נהגו במקצת מקומות ליתן צדקות ושמן למאור בראש השנה ויוה"כ בלבד, לפי שהוא יום הדין שספרי חיים ומתים פתוחים לפניך יתברך והוי עת צרה.]

הזכרנו לעיל המסכת סופרים הובא בטור שאין לאומרם אלא בר"ה ויה"כ לא בכל עשרת ימי תשובה, ולולי דבריהם שס"ל שההיתר הוא משום דהוי צרכי רבים, הייתי אומר שהמסכת סופרים הוא כשיטת המאירי שהטעם שהתירו הוא משום שהם ימי תשובה ותפלה, ולכן כתב שרק בר"ה התירו, שלפי התי' שצרכי רבים שאני, אז גם בחול התירו, וצ"ע.

ובחיבור התשובה (הנ"ל) כתב המאירי עוד טעם למה מותר לומר זכרנו וכו', וז"ל וממה שנראה לי הותר בתוספות אלו, שאין זה נקרא שאלת צורך כלל לא צורך יחיד ולא צורך רבים, ולא היתה כונת האומר אל ישאל אדם צרכיו וגו', אלא על צרכי הגוף, והוא שהתירו שאלתם בברכות אמצעיות מעין כל ברכה וברכה, כלומר שאם היה לו חולה כוללו בברכת רפאנו והדומה לזה, אבל תוספות אלו אינם אלא תפלה על חיי הנפש והערת השתדלם בתשובה עד שיגיעם עזר אלקי להיותם דבקים ביי עד שיאמר עליהם חיים כלכם היום, והוא אמרם זכרנו לחיים וכו' וזה משבחי השם. ממשיך המאירי שהוא מנהג נאה, מפני שטבע האדם מתעורר על כל חדוש, אם התחדשות זמן אם התחדשות נסח דברים, יותר ממה שאינו מתעורר לדברים המורגלים, ומזה היה בראוי בזה הזמן, שצריך האדם להתעורר בו תכלית התעוררות, שיתחדשו בכל הברכות דברים מעוררים הטבע, מלבד ברכת העבודה שלא נתחדש בה דבר מצד שהיא תפלה על זמן עתיד, ר"ל בנין ירושלם, לא יפול בה תפלה על ענין היום, ועל זה הדרך תקנו בתוספות אלו נסח מעורר מאד בענין זכירת החיים באמרו, זכרנו לחיים מלך חפץ בחיים וכתבנו בספר חיים טובים, וכתוב לחיים, וכן בכל הברכות תמצא תחלה על החיים לסבת היות האדם נרעד על זכירת המות יותר ממה שאינו נרעד על שום דבר, וכן ברכה שלישיית, ר"ל ובכן ובכן, הם דברים מעוררים האדם מאד, ובהם הערות נכבדות מאד לכל מתפלל תפלה מכוונת, ומזה הצד ראוי להחזיק במנהג זה, ומכל מקום אין ספק על מי ששכחם שאינו חוזר, זהו ענין שלש ברכות ראשונות.

אמירת אבינו מלכינו בשבת

בספר מגן אבות (ענין כד) דן בהמנהג לומר אבינו מלכינו בשבת, וכתב ש"אנו" נוהגים לומר אבינו מלכנו בשבת של ראש השנה ושל עשרת ימי תשובה, ו"הם" אינם נוהגים כן וצווחים עלינו היאך אתם מתפללים בשבת תפלה של שאלת צרכיו של אדם, ולא ניתן השבת לתפלה של שאילת צורך, אלא לתפלה של שבח והודאה וקדוש יום השבת וזכירתו.

וענה להם הלא אף ימים טובים לא ניתנו לתפלה של שאלת צרכיו, אלא לתפלה של שבח והודאה וקדוש היום טוב כשבת, א"כ בראש השנה עצמה וביום הכפורים עצמו היאך אתם נוהגים לאמרו, אלא שהדבר ידוע שעשרת ימים אלו נתנו לתשובה וברבויה כל מיני תפלות מה שלא הותר בשאר ימים טובים. וזה כדבריו לעיל לענין אמירת זכרנו וכו'.

תענית בר"ה

ומביא ראיה לדבריו מהא דנאסר להתענות בכל יו"ט, ונהגו הרבה מן הגאונים והחסידים

להתענות בראש השנה, ואפי' כשחל בשבת. וכן בשבת של עשרת ימי תשובה, ולהרבות בתפלות וצעקות ובכל מיני הכנעות. ואע"פ שאנו חולקים בענין התענית, בעניני התפלות מיהא אף אנו מודים בכך.

עוד הביא מה שהתירו מקצת הגאונים בלילי אשמורות לקום בהם (בשבת) ולהתפלל כבשאר הלילות, ואין כאן חשש הטיה שאימת צבור עליהם ולא חשש בטול עונג שבת, שימים אלו לא נתנו אלא להכנעת ושבירת יצר. אלא שהזהירו שלא לעוררם בהקשה על הדלתות מחשש איסור השמעת קול, ואף על פי שאנו מתירין השמעת קול אלא א"כ כמין של שיר ושל שמחה כמו שבארנו בסוף עירובין וכמו שכתבנו בזאת המחברת, מ"מ שיטת הגאונים כך היא.

שכח לומר ותן פחדך ונזכר מיד אחרי המל הקדוש

בספר חשוקי חמד (ר"ה לב, א) דן שמי ששכח לומר ובכך תן פחדך, וסיים המלך הקדוש, האם יכול לאמרו קודם שיתחיל אתה בחרתנו.

עי"ש שנחלקו הראשונים כששכח ולא הזכיר מאורע בתפילתו, כגון יעלה ויבא או הבדלה, וסיים הברכה, ועדיין לא התחיל הברכה השניה, האם עדיין יכול להזכירו, שכל זמן שלא התחיל הברכה האחרת, עדיין נחשב שלא סיים הברכה הקודמת, או שמא מיד שסיים הברכה נחשב לסיום הברכה ואינו יכול להזכירו וצריך לחזור לתחילת הברכה. ולמעשה הכריע הרא"ש שבדברים שאם לא אמרם צריך לחזור אם שכח ולא אמרו יאמרנה לאחר סיום הברכה, אבל בדברים שאין מחזירים אותו, כל שסיים הברכה שוב לא יאמרנה.

וכן כתב בשו"ע (או"ח רצד, ד) במקום שאמרו שאינו חוזר להתפלל, מיד כשסיים הברכה אין לו לחזור, אף על פי שלא פתח בברכה שלאחריה. וכן כתב במשנ"ב (קיד, לב) שהסכמת האחרונים, שאם שכח דברים שאין מחזירים אותו, כגון הבדלה בחונן הדעת, ויעלה ויבא בערבית של ראש חודש, ועל הניסים בחנוכה ופורים, וכל כה"ג, שאין לאמרם כשסיים הברכה, אף על פי שלא התחיל ברכה שלאחריה, והטעם שלענין דברים שאין מחזירים אותו נקרא שסיים הברכה אף שעדיין לא התחיל ברכה שלאחריה.

ומשום כן תמה מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל על מה שכתב באשל אברהם (בוטשאטש סימן תקפב ס"ה) שאם שכח "זכרנו לחיים" ועדיין לא התחיל אתה גבור, יכול לאומרה שם, וכן בכל כיוצא בזה, רק שאין חיוב ורשאי לומר, שהרי זה שלא כדברי הפוסקים. [ובמקראי קדש (ימים נוראים) כתב, שלפי דברי האשל אברהם הוא הדין אם לא אמר ובכך תן פחדך, או הבדלה, יאמרנה לאחר סיום הברכה].

עוד יש להעיר שהאשל אברהם עצמו כתב (תחילת סימן תכב) לגבי מי ששכח יעלה ויבא בערבית של ראש חודש, שלא יאמר אותו לאחר סיום הברכה קודם שהתחיל מודים כמבואר במג"א (סימן תכב סק"א), אלא יאמר אותו לאחר התפילה בין התחנונים, ולכאורה סותר דבריו.

ובלהורות נתן (ח"ה סימן לז) כתב שדברי האשל אברהם אמורים דווקא בזכרנו ומי כמוך, כיון שדעת התוס' (ברכות יב, ב ד"ה והלכתא) שאם לא אמרם מחזירים אותו, שנחשב למשנה ממטבע שטבעו חכמים, ולכן נחשב לספק ספיקא, שמא הלכה כדברי האומרים שצריך לחזור, ושמא הלכה כדברי האומרים שאין זה נחשב לסיום הברכה.

ולפי זה כשלא אמר ובכן תן פחדך שלדעת כל הפוסקים אם לא אמרו אינו חוזר, גם האשל אברהם יודה שאינו אומר לאחר סיום הברכה, וכמו שכתב לגבי יעלה ויבא בערבית של ראש חודש. [והוא שלא כדברי המקראי קדש].

ומסיים שיתכן שלכן הגריש"א זצוק"ל לא תירץ כן, כיון שאין הלכה כדברי התוס', ולמעשה נפסק להלכה שאם לא אמר זכרנו ומי כמוך אינו חוזר, אם כן גם אם טעה ולא אמרו, לא יאמרנה גם לאחר סיום הברכה.

שכח המלך הקדוש

(שו"ע או"ח תקפב) אם אמר האל הקדוש, ותוך כדי דיבור נזכר ואמר המלך הקדוש, אינו צריך לחזור, וכן הדין בהמלך המשפט.

ומי שהתחיל לומר ה"קל" ולא אמר "הקדוש" ושהה יותר מכדי דיבור, כתב הדעת תורה שיכול לתקן עצמו ולומר המלך הקדוש משום שיותר מכדי דיבור אין בעיא רק אם סיים הברכה.

שכח המלך הקדוש בליל ר"ה

בחיי אדם (כלל כד, י) כתב דין מחודש מהגאון מוהר"ר אבלי פסוועליר נ"י, שאף שהדין שאם סיים האל הקדוש צריך לחזור לראש התפילה, מ"מ אם טעה בליל ראש השנה ולא אמר המלך הקדוש, אינו צריך לחזור. והטעם משום שכמו שאם טעה ולא הזכיר יעלה ויבוא בליל ראש חודש אינו צריך לחזור, מחמת שאין מקדשין את החודש בלילה, אם כן גם בליל ראש השנה הדין כן שאין צריך לחזור.

מי שהתפלל תפילת חול בר"ה

והאחרונים הקשו על החיי אדם, דבתלמידי רבינו יונה (ברכות יט, א בדפי הרי"ף) כבר דן בזה, והסיק דלא כן. משום שאע"פ שתלוי בר"ח, מ"מ הוא גם יו"ט, ומצות יו"ט אלימא טפי שיש בה איסור מלאכה, ובתפלה ג"כ אין אנו מזכירין ענין ר"ח כלל, אלא ענין יו"ט, יותר יש לנו לדון אותו כמו יו"ט מלדון אותו כמו ר"ח.

עוד הקשה הבית הלוי (ח"א סי' מב) על החיי אדם, דהיה שייך לחלק בזה אם עכ"פ היה מתפלל תפלת חול, אבל כאן הרי מתפלל תפלת יום טוב וממה נפשך אינו יוצא. ועל' בשער הציון (תקפב, ד) שהשיג כנ"ל על דברי החיי אדם, וכתב דשמא החיי אדם מיירי שנזכר תכף שסיים האל הקדוש לאחר כדי דיבור, ובאמת צריך לסיים בשל חול. [אלא שאין זה משמעות לשון החיי אדם].

התחלת דין

בשו"ת אגרות משה (או"ח א, קע) רצה ליישב דברי החיי אדם [וכבר קדמו בשו"ת בנין שלמה (סימן מו)], דוודאי בלא הזכיר של יום טוב בערבית יסברו גם הר"א פאסוועלער והח"א כהר' יונה שמחזירין, ודווקא אם לא אמר המלך הקדוש חידשו דאין מחזירין כמו בר"ח. והטעם דהא איתא בר"ה (ת, א) מלמד שאין ב"ד של מעלה נכנסין לדין אא"כ קידשו ב"ד של מטה את החדש, ולכן מאחר שאין מקדשין את החדש אלא ביום אין נכנסין לדין אלא ביום למחר. והרי מה שאנו אומרים בעשי"ת המלך הקדוש איתא ברש"י (ברכות יב, ב) שהוא משום לפי שבימים אלו הוא

מראה מלכותו לשפוט את העולם, נמצא, שלא שייך זה אלא למחר שנכנסין אז לדין, אבל בליל א' של ר"ה שעדיין לא נכנסו לדין, דהא לא קידשו החדש, עדיין אין צורך בעצם לומר המלך הקדוש, ורק לכתחלה אומרים כמו שמזכירין בר"ח ערבית, כדי שלא לשנות הלילה מהיום. [ולפי"ז דן שם שהמתפלל שחרית ר"ה קודם הנץ, ושכח לומר המלך הקדוש ג"כ לא יחזור, עיי"ש].

בעיקר חידושו של החיי אדם, ראיתי בספר הלכות חג בחג (פרק ה הערה 24) שרצה לחלק בין הזכרת יעלה ויבא שאינו אלא הזכרה בעלמא, ולכן אינו חוזר אם שכח לאומרו ליל ר"ח, להזכרת המלך הקדוש שהוא מעיקר נוסח ומטבע הברכה, ולכן אם לא הזכירו בוודאי חוזר.

שכח יעלה ויבא בלילה

יש להסתפק במי ששכח לומר יעלה ויבא ליל ר"ה בברכת המזון, האם חייב לחזור ולברך ברכת המזון או לא. דיתכן לדון לפי סברת הבית הלוי והשער הציון שהקשו על החיי אדם שאם התפלל תפילת יו"ט הוי תרתי דסתרי, דבברכה"מ שלא הזכיר של יו"ט, שפיר קיים הפסק של הח"א, ואינו צריך לחזור ולברך. וראיתי בספר הליכות שלמה (פ"א אות יט, הע' כט) שבתחילה כך פסק הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, אבל לבסוף חזר בו, משום שהאחרונים השיגו על הח"א מדברי רבינו יונה דיותר יש לדון אותו כיו"ט מלדונו כר"ח, משום שיש איסור מלאכה וכו', א"כ ה"ה לענין יעלה ויבא צריך לחזור ולברך. ואפילו למה שכתב הבנין שלמה והאג"מ ליישב דבריו, מ"מ סברתם אינו אלא לענין שאינו חוזר מחמת המלך הקדוש, משום שהקב"ה עדיין אינו יושב בדין, אבל לענין יעלה ויבא היות והוי יו"ט ואסור לצום, שפיר חוזר.

שכח יעלה ויבא ביום ר"ה

והנה נפסק בשו"ע (תקצז, א) שאוכלים ושותים ושמחים, ואין מתענין בר"ה ולא בשבת שובה. אמנם לא יאכלו כל שבעם, למען לא יקלו ראשם ותהיה יראת ה' על פניהם. ואעפ"כ לענין מי ששכח יעלה ויבא יש נ"מ בין ר"ה לשאר יו"ט, וכמו שהביא במ"ב (קפח, יט) דעת הפוסקים בזה, ודעת המגן אברהם (קפח, ז) דכיון די"א שאין חיוב אכילה בר"ה [כיון שמצוה להתענות], וממילא אינו חוזר בשכח יעלה ויבא.

ולכאורה לפי"ז ה"ה אם שכח יעלה ויבא ליל ר"ה אין לו לחזור ולברך, אלא דיעויין במשנ"ב (תקצז, ה) שדן באלו שמנהגם לצום בר"ה, וכתב דהיינו לענין יום, אבל בלילה של ר"ה בוודאי אסור להתענות לכו"ע, כמו בשאר יום טוב, ולפי זה היה צריך להיות שאפילו להמ"א שאינו חוזר בשכח ביום, אבל בלילה שפיר חוזר כיון שאסור להתענות בו, וראיתי שכן כתב בספר הליכות שלמה.

מי ששתה קפה בבוקר

בספר שו"ת תשובות והנהגות (ה, קעה) הביא חידוש מרבי יצחק הוטנר זצ"ל, דאף להפוסקים שמותר להתענות בראש השנה, היינו תענית כפשוטו, אבל אם שתה לפני התפלה, שאז כבר אין זה נקרא תענית אלא סתם מצער עצמו, א"כ לכו"ע אסור בראש השנה למנוע עצמו מאכילה. ולפי זה אם שתה תה בבוקר כבר אסור לו להתענות בר"ה, וחייב לשמור את ראש השנה עם כל הלכות החג כולל סעודה בפת, ולכן אם בכה"ג שכח יעלה ויבוא, כיון שצריך לאכול פת דוקא,

חוזר. אך העיר עליו בתשובות והנהגות שם, דאפשר שלא דנין לפי כל אחד לעצמו, אלא אם למעשה מותר להתענות כבר לא תיקנו יעלה ויבוא לעיכובא.